

"נתגלתה חומרה חדשה!"

על הסובלנות וגבולותיה – בין יהדות לדמוקרטיה,
בין רשות היחיד לרשות הרבים
תגובה לרחל ווזנר

אביעד הכהן

1. אקדמות מילין

רבי שלמה לוי הוא "בנן של קדושים", נצר לאחת המשפחות המפוארות והמיוחסות בירושלים. כך גם רבקה רעייתו. השניים הכירו ב"שידוך" ולאחר כמה פגישות החליטו לבוא בברית הנישואין. חתונתם התקיימה בערב שבת קודש בבית הכנסת הקטן בשכונת הבוכרים. ההזמנות היו פשוטות, ועליהן נכתבו שמות בני הזוג והוריהם באות סת"ם מהודרת.

המוזמנים, כארבעה מנייני אנשים, הצטופפו ביום שישי בבית הכנסת לתפילת מנחה, ומיד לאחריה נערך טקס הקידושין. בערב, לאחר התפילה, הסבו בני המשפחה לסעודת ליל שבת, כשכולם יושבים באותו חדר. לקראת סופה הגיעו השכנים ונערכה סעודת "שבע ברכות" ברוב פאר והדר. לקראת החתונה הכינו לרבקה כיסוי ראש רקום בחוטי זהב שאותו נהגה לחבוש במשך שנים רבות בימי שבת ומועד, וממנו בצבצו שערות ראשה. בתום שבעת ימי המשתה חזרה רבקה להשלים את לימודיה, ובסופם החלה לעבוד כמזכירה רפואית באחת מקופות החולים הנחשבות בעיר. במהלך השנים התקדמה רבקה בעבודה והייתה ליד ימינו של מנהל הסניף. על פיה יישק כל דבר. משכורתה צמחה פלאים, ואפשרה לה לכלכל בכבוד את ילדיה שהלכו ובגרו. הימים חולפים, שנה עוברת. וגם המנגינה השתנתה. כשהגיעה עתו של מנחם, בנם הבכור בן ה־19, לבוא בברית הנישואין, כבר היה הכול שונה. אבי הכלה, לאה, התעקש

ד"ר אביעד הכהן
הוא דקאן מכללת
"שערי משפט";
מרצה בכיר
למשפט עברי
ומשפט חוקתי
במכללה ובפקולטה
למשפטים
באוניברסיטה
העברית; עמית
מחקר במכון ון ליר
בירושלים

שמות האימהות והסבתא לא יופיעו על גבי ההזמנה ("זה לא צנוע"), אלא רק "ר" שלמה לוי ורעייתו".

רבקה נפגעה, אך לא אמרה מילה. את החופה ערכו באולם השמחות בשכונת "תל ארזה". הגברים והנשים נכנסו מפתחים שונים, וישבו באולמות נפרדים. פני הכלה לאה כוסו בכד לבן עבה, ועד שמנחם לא הסיר אותו לרגע בשעת החופה לא היה בטוח שזו אכן הכלה שלו.

בערב החופה נצטוותה לאה, כחברותיה לסמינר, לכסות את שער ראשה בכיסוי ראש שאינו מותר אפילו קווצת שער אחת בחוץ. כמו לפני החתונה, גם השמלות שלבשה לאחריה לא חשפו אפילו סנטימטר מחלקת צווארה או מזרועותיה. כפי שלמדה בסמינר, הקפידה לגרוב גרביים עבים ולדבר בקול נמוך, רק כשנותנים לה רשות לדבר, כראוי לבת ישראל כשרה וצנועה. השניים מעולם לא יצאו לנופש, ופרט לביקורים עונתיים בקברי צדיקים לא עזבו את העיר.

מאחר שמנחם למד ב"כולל", והמשפחה גדלה, נאלצה לאה לסייע בפרנסת המשפחה. בהיעדר תעודת בגרות לא יכלה להשיג עבודה באחד ממשדרי העירייה, ונאלצה להסתפק במשרה חלקית כסייעת למנהל חשבונות במפעל קטן במרכז העיר. מדי בוקר, בשעה שש וחצי, הייתה משרכת את רגליה למשרד הקטן במרכז העיר. המנהל, שלא היה רגיל לאורח חייה המוקפד, היה מקדם את פניה בכרכת "שלום" אך היא נמנעה מלהשיב לו, כפי שלמדה בחוג של הרב.

מנחם ולאה "התחזקו" בחלוף השנים, והצטרפו לקהילה חרדית שהייתה ידועה במנהגי הצניעות המחמירים שלה. לאה החליטה לקיים את מנהג נשות הקהילה והחלה ללבוש רק בגדים שחורים. רעלה שחורה כיסתה את פניה, ורק חרך צר לעיניים נפער בה. לא אחת התפארה בפני חברותיה שבתה הקטנה, בת השנתיים וחצי, כבר יודעת שעליה לכסות את הזרוע בשרוול ארוך עד כף היד ולגרוב גרביים עבים גם בימי הקיץ הלוהטים.¹ היא אסרה על ילדיה לאכול תות שדה (מחשש חרקים שנמצאים בהם)² וחטיפי שוקולד (מפני שמעורבת בהם אבקת חלב עכו"ם)³. היא אסרה עליהם להתארח בבתי של חבריהם שבהם לא כל המוצרים הם רק בהכשר הבר"צ של "העדה החרדית".

כשביקש ראש העיר לשכן במבנה בית הספר שגובל בשכונה בית ספר לבנות (כיתות א-ג) של החינוך הממלכתי-דתית-תורני, קרא רב הקהילה לחסידיו לפלוש למבנה המיועד ולחסום בגופם את מעבר בית הספר למקום, שכן הבנות "מחטיאות" את חסידיו בהרהורים לא צנועים. עקב כך נאלצה המשטרה לאבטח את בית הספר

1 ראו אברהם ישעיה קרליץ, חזון איש, אורח חיים טז, ח, הכותב שבנות קטנות אין היצר שולט בהן, ומכאן שאינן צריכות לנהוג במנהגי צניעות אלא בהגיען לגיל 10-11. והשוו לדברי המשנה ברורה, סימן עה, באור הלכה ד"ה 'טפח', שכותב שכבר מגיל 3 יש לנהוג בכל חומרות הצניעות. ראו עוד: שלמה חיים אבינר, גן נעול: פרקי צניעות, בית אל תשס"ג, עמ' 44; יצחק יעקב פוקס, הליכות בת ישראל, 1983, עמ' סז; הרב אליעזר מלמד: <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=1830>

2 ראו: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3696249,00.html>. והשוו: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3717013,00.html>.

3 השוו לנאמר בשו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק א, סימן מז.

בכל שעות היממה.⁴ נוסף על כך, ציווה הרב למתוח יריעת בד גדולה לפני הרחוב שבו שוכן בית הספר, כדי למנוע מהעוברים ושבים להביט בתלמידות אפילו בהיסח הדעת.⁵ רב הקהילה התיר לתלמידות בית הספר שתחת הנהגתו להתפלל רק בהברה אשכנזית, וכמו כן אסר עליהן להשתתף בשמחות שבהן נוכחים גם בני משפחה “חילוניים”. הרב הורה למנהלת בית הספר לסרב לקבל לבית הספר כל בת שלא תתחייב לעמוד בתנאים אלה. נוסף על כך, הטיל הרב איסור חמור על בנות לשחק בגן השעשועים המקומי או לרכוב על אופניים, לרבות תלת-אופן. הוא גם ציווה, “מטעמי צניעות וקדושת המחנה”, לאסור מכירת תקליטורי מחשב בשכונה, והורה על הפרדת המדרכות בשכונה: נשים ילכו מצד שמאל והגברים מצד ימין. כמו כן אסר על נשות הקהילה ללמוד נהיגה, להתאפר, או לבוא לבית הכנסת להתפלל (מלבד בימים הנוראים). הרב אסר על הנשים לנסוע באוטובוסים שאין בהם הפרדה מגדרית, והורה להן, במקום שהדבר אינו אפשרי, להעדיף את ההליכה ברגל או ההימנעות מהנסיעה על פני נסיעה בקווים מעורבים.⁶ התיאור שלעיל עשוי להיראות דמיוני, אך הוא מציאות חיה בישראל של שנת תשע”ב. אזורים מסוימים בירושלים, בני ברק ורמת בית שמש הם רק כמה דוגמאות לכך.

האם לאה וחברותיה מאושרות? אם תשאלו אותן תגלו שחלק מהן, אולי אפילו רובן, ישיבו בחיוב. מנהגי הצניעות המחמירים שקיבלו על עצמן הולכים ומתקבלים בקרב יותר ויותר נשים מיום ליום. האומנם נועדו מנהגים אלה לפגוע בנשים ולהשפילן? אם נשאל את הנשים שמקיימות מנהגים אלה, רבות מהן תענינה בשלילה. כפי שטוענות, להבדיל, נשים מוסלמיות ברחבי אירופה, אפילו חבישת הרעלה, שנראית משונה בעיני האמונים על תרבות הלבוש המערבית, נועדה להגן על האישה ולמנוע את הטרתה המינית שהפכה ל”מכת מדינה” בעולם כולו. באמצעות ההבדלה בין המינים יכולות נשים אלה להרגיש “משוחררות” יותר, ולשוחח בחופשיות עם בנות מינן על נושאים שלא היו מעוזות לדבר עליהם בנוכחות גברים.

האם עקרון הסובלנות מחייב את כיבוד רצונן? האם בשם הרב-תרבותיות ראוי להתיר להן להמשיך ולנהוג במנהגים מחמירים אלה?

על פני הדברים, התשובה חיובית בעליל. לכאורה, מבחנן של הסובלנות והרב-תרבותיות אינו בכיבוד ה”אחר” כאשר דעתו או התנהגותו מצויה בקונצנזוס, מוסכמת, ערבה לאוזן ונעימה ללב. מבחנן הוא דווקא כאשר דעתו או התנהגותו של ה”אחר” מקוממת, מרגיזה, מתסיסה, צורבת את הלב, כמחט בבשר החי.⁷

לפיכך, על פני הדברים, מתן רשות להפעלת “קווי מהדרין” בתחבורה הציבורית, שבהם מתקיימת הפרדה מגדרית, נראה כדרישה לגיטימית לחלוטין. יתר על כן: כפי שתיארה בצורה יפה רחל ווזנר (בגיליון זה, עמ’ 107), הוא עשוי לשקף יחס ראוי של

4 <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=1830>

5 ראו בג”צ 1067/08, נוער כהלכה ויואב ללום נ’ משרד החינוך ואח’, ניתן ביום 6.8.09 (2009).

6 בג”צ 746/07, רגן ואח’ נ’ משרד התחבורה ואח’. לביקורת על פסק הדין, ראו גם אביעד הכהן, ‘החמיצו את האוטובוס’, עורך הדין (כתב העת של לשכת עורכי הדין בישראל), 12 (יולי 2011), עמ’ 60-63.

7 כפי שצוין אינספור פעמים, עצם המונח “סובלנות” הכורך עמו, ברובד הלשוני, “סבל”, משקף קיומה של פגיעה. העיקרון קובע כי אף שהתנהגות הזולת נראית לנו פוגעת, בלתי מוסרית או שלילית, אנו מוכנים “לסבול” אותה ולהתירה. ראו: Joseph Raz, *The Morality of Freedom*, Oxford 1986, pp. 401-402.

סובלנות והכרה ברב־תרבותיות, מצד הרוב – כלל הציבור בישראל, כלפי המיעוט – הציבור החרדי.

אבל, כפי שנראה להלן, התמונה מורכבת הרבה יותר, ולא ברור האם אותה דרישה לסובלנות אינה צריכה להיות מופנית דווקא כלפי דורשי הפרדה, שיהיו סובלניים כלפי נשים המבקשות לשבת בחלקו הקדמי של האוטובוס, ולא להידחק לשוליו האחוריים.

קודם שניכנס לגופם של דברים, עלינו להדגיש כי הגם שמקור עיוננו בסוגיה נבע משאלת ה"מיקרו", סוגיית קווי הפרדה בתחבורה הציבורית, יש בו בעינינו השלכות גם לסוגיות ה"מקרו", לעניין מעמד האישה בכלל ולהסדרת מערכת היחסים שבין הדת והמדינה.

2. הסובלנות וגבולותיה בעולם המשפט

הסובלנות היא ערך יסודי.⁸ כך בעולם המשפט, וכך לא פחות, ואולי בעיקר, במישור המוסרי, החברתי והפוליטי.⁹ בעולם המשפט הציבורי נודע לסובלנות משקל יתר, בהיותה אמצעי למימוש זכויות אחרות: חירות, חופש ביטוי, חופש תנועה, חופש דת ועוד.

הסובלנות מניחה מראש שאמירה או התנהגות מסוימת היא שלילית, ואף על פי כן, בשם עקרון הסובלנות היא מוכנה "לסבול" את קיומה. מטיבה ומטבעה הסובלנות משקפת אפוא עמדה שיפוטית כלפי התנהגות מסוימת, שאותה היא רואה כשלילית, והייתה מצדיקה פגיעה בה מצד הסובלן אלמלא עקרון הסובלנות.

השיפוט השלילי יכול לנבוע מעמדה ערכית – ראיית התנהגותו של ה"אחר" כלא־רציונלית, פרימיטיבית, מסוכנת, לא־מוסרית או מטופשת, או מעמדה פרגמטית: ראיית התנהגותו של ה"אחר" כפוגעת בערכים שבהם מאמין הסובלן. "הסובלנות בצורתה החזקה ביותר, אם כי לא היחידה, היא זו: אי פגיעה במה שאנו משוכנעים בטעותו, חוסר ערכו או אי מוסריותו, כאשר ההימנעות מפגיעה נעשית לא מטעמים פרגמטיים, אלא מתוך הכרה בזכותו של האחר להיות 'הסופר של סיפור חייו', גם אם מדובר בסופר חסר כישרון בעליל, שאף מזיק לעצמו ולסביבתו".¹⁰

8 על עקרון הסובלנות ראו את מאמרו של יוסי נחושתן, 'עקרון הסובלנות', עיוני משפט, לד (תשע"א), עמ' 5-46 והמקורות הרבים שנוכרו שם (להלן – נחושתן). ראו גם מאמרו: Yossi Nehushtan, 'The Limits of Tolerance: A Substantive-Liberal Perspectives', 20(2) *Ratio Juris*, p. 230 (2007).

9 לגישה שונה ראו: מייקל וולצר, על הסובלנות, תרגם עמנואל לוטס, תל אביב 1999; ירמיהו יובל, 'סובלנות כחסד וכזכות', עיון, מה (תשנ"ז), עמ' 482.

10 לעניין זה ראו דבריו של ישעיהו ליבוביץ: "סובלנות אינה עניין משפטי אלא מעמד נפשי והכרעה ערכית של האדם שממנו יש השלכות על ההכרה בזכויות האדם במציאות המעשית"; מצוטט מתוך: ישעיהו ליבוביץ, 'שתי תפיסות של סובלנות ביהדות', אסא כשר (עורך), מוסר והשכל: מאמרים בפילוסופיה של המוסר והחברה, תל אביב 1985, עמ' 57; מובא אצל נחושתן (לעיל, הערה 8), עמ' 6.

11 נחושתן, שם, עמ' 32.

חוקרים שונים מצאו את מקורה של "תורת הסובלנות" המוכרת בימינו בכתביהם של הוגי דת פרוטסטנטים, ואת ניסוחה המהוקצע באיגרותיו של ג'ון לוק על הסובלנות¹¹ ומאוחר יותר בחיבורו הקלסי של ג'ון סטיוארט מיל "על החירות"¹².

גם לסובלנות יש גבולות. "זכותו של האחר להניף את זרועו", אומר אחד הפתגמים הנודעים בתורת חופש הביטוי, "מסתיימת במקום שבו מתחיל אפי". אחת השאלות המרכזיות בנושא הסובלנות אינה מתמקדת אפוא בעצם העיקרון אלא בקביעת גבולותיו.

בעבר נעשו ניסיונות להבחין בין ה"גרעין הקשה", בין עיקר ועיקרון (דוגמת עיקרי האמונה הדתית) לבין הטפל, התנהגות לוואי שגם אם יש בה פגיעה בסובלן, מדובר בפגיעה זניחה מצד מהותה, היקפה ועוצמתה. על הפגיעה ב"עיקרים" לא ניתן למחול או להבליג, וממילא אין לגלות סובלנות כלפי הניסיון לפגוע בהם. לעומת זאת, פגיעה בערכים או אינטרסים המצויים רק ב"מעטפת", בשוליים, תצדיק נקיטת גישה סובלנית במקרים ראויים.¹³

ועדיין, יש להגדיר מהו "עיקר" ומהו "טפל", והגדרה זו אינה קלה; היא מושפעת מהשקפת עולם. זאת, נוסף על השאלה מיהו זה שיגדיר את הגבולות. בין הנימוקים שהובאו לתמיכה בסובלנות ניתן למצוא כאלה המצויים במישורים שונים: ערכיים, מוסריים, תאולוגיים וחינוכיים.

בדומה לנימוקים התומכים בחירות הביטוי, עקרון הסובלנות מניח כי לא ניתן לכפות על אדם אמונות ודעות, ולפיכך יש לנסות ולאפשר השמעת דעות או עשיית מעשים שאינם מצויים בקונצנזוס, מתוך הנחה שדווקא באמצעות המאבק ב"שוק הדעות" או ב"שוק המעשים" תתלבן האמת.

נחושתן¹⁴ מזהה שלושה סוגים עיקריים של סובלנות:

1. **סובלנות כזכות וכערך עצמאי:** ל"אחר" יש זכות לסובלנות, לנהוג על פי עיקרי אמונתו ומצפונו, אף על פי שהתנהגות זו נראית פסולה בעיניי, וממילא לי, לסובלן, יש חובה שלא לפגוע בו; סובלנות זו אינה תלויה נסיבות והיא נובעת מראיית הסובלנות כערך עצמאי שיש לשמור עליו, ללא קשר ישיר לתועלת שבה או למשאבים שדרושים לשם השגתה.
2. **סובלנות פרגמטית-תועלתנית:** קיימת סיבה טובה למנוע מה"אחר" להתנהג בצורה מסוימת, אך מבחינה מעשית-תועלתנית התערבותי לא תביא לשינוי המיוחל של התנהגותו ולכן מוטב שלא להתערב; הניסיון למנוע מפלוני לנהוג בדרך מסוימת ידרוש השקעת משאבים גדולה מן התועלת שתושג שינוי התנהגותו, או שהנזק

11 ג'ון לוק, איגרות על הסובלנות, תרגם יורם ברונובסקי, ירושלים תש"ן.

12 ג'ון סטיוארט מיל, על החירות, תרגם אריה סימון, ירושלים תש"ו.

13 הבחנה זו מוכרת היטב גם בעולם המשפט, למשל בסוגיית חופש הביטוי. בעוד שמדינת ישראל (בדומה למדינות רבות אחרות) מגלה, בשם עקרון היסוד של חופש הביטוי וחירות ההתאגדות, סובלנות רבה כלפי דעות מקוממות ומרגיזות, הרי שכאשר מדובר ב"גרעין הקשה", גם היא אינה מתירה למפלגה או למועמד השוללים את קיומה של מדינת ישראל כ"מדינה יהודית ודמוקרטית" להתמודד בבחירות לכנסת. לעומת זאת, כאשר אותם מפלגה או מועמד משמיעים דברים הפוגעים ברגשות דתיים או בניצולי שואה, לא תישלל מהם זכות זו, מכיוון שערכים אלה – למרות היותם ערכים מרכזיים ופגיעים – אינם נמצאים ב"ליבת" עיקרי הדמוקרטיה.

14 נחושתן (לעיל, הערה 8), עמ' 13.

כתוצאה מהתערבות זו במישור ה"מקרו" (כגון העמקת השסעים בחברה הישראלית) יעלה על התועלת שבשינוי התנהגותו במישור ה"מקרו", במקרה הספציפי.

3. **סובלנות של חסד ורחמים:** למרות השלילה שבהתנהגותו של ה"אחר", אני מוכן למחול ולהעלים עין ממנה מטעמים של חסד או רחמים עליו.

אחת ההבחנות היסודיות בעניין הסובלנות היא בין רשות היחיד לרשות הרבים. לפי גישה זו, ברשות היחיד אדם הוא בן חורין לומר ולעשות כל אשר לבו חפץ. לא כן ברשות הרבים, שם יש רשות - ולעתים חובה - על הרשות להתערב. על בסיס גישה זו מצדיקה המדינה את התערבותה במישורים שונים של התנהגות האדם. כך, למשל, הטלת האיסור על אדם לעשן או להתערטל בפומבי, וכך לעניין הסדרת חוקי התנועה.

3. "שיהיו סובלים כל אחד ואחד לפי דעתו" - הסובלנות וגבולותיה בעולמה של היהדות

זאת תורת המנהיגות והשלטון במורשת ישראל - שיהיו סובלים כל אחד ואחד, כל קבוצה וקבוצה, לפי דעתם ולפי השקפת עולמם. וזהו סודן הגדול של הסובלנות ושל ההקשבה לזולת, וזהו כוחה הגדול של זכות הבעת הדעה לכל אחד ואחד ולכל ציבור וציבור, שלא זו בלבד שהכרחיים הם למשטר תקין ונאור, אלא אף חיוניים לכוחו היוצר, שהרי בעולם הריאלי שני יסודות מתנגדים זה לזה מתלכדים יחד ומביאים לידי הפריה, ומכל שכן בעולם הרוחני.

דברים נכוחים אלה כתב השופט מנחם אלון, בשעה שאישר את השתתפותה של מפלגת כך בבחירות לכנסת.¹⁵ אכן, כעבור ארבע שנים בלבד היה השופט אלון עצמו שותף לפסילתה, לנוכח מצעה שלטעמו היה מצע גזעני הפוגע בעקרונות יסוד דמוקרטיים ויהודיים. ללמדך, שסובלנות היא ערך חשוב, יהודי ודמוקרטי כאחד, אך גם לה יש גבול.

15 מנחם אלון, ע"ב 2/84 ניימן נ' יו"ר ועדת הבחירות, פ"ד לט(2)296. וראו בעניין זה גם את דבריו הבהירים של השופט ברק: "סובלנות משמעותה כיבוד התחושות האישיות של כל פרט ופרט; סובלנות משמעותה התחשבות בדעותיו וברגשותיו של כל אדם באשר הוא אדם; סובלנות משמעותה ניסיון להבין את הזולת, גם אם זולת זה נוהג בדרך החורגת מהמקובל; סובלנות משמעותה מגוון של דעות, רעיונות והשקפות; הסובלנות משמעותה הכרה בפלורליזם. אכן, סובלנות משמעותה נכונות לפשרה - פשרה בין הפרט לכלל; פשרה בין פרט לפרט. זו פשרה שאין בה ויתור על עקרונות, אך יש בה ויתור על השימוש בכל האמצעים להשגת המטרות"; אהרן ברק, 'על תפקידי כשופט', משפט וממשל 2 (תשנ"ד), עמ' 46. כפי שהראה נחושתי (לעיל, הערה 8), קיים עירוב תחומין מסוים, לרוב שלא במקומו, בין "סובלנות", "פשרה" ו"פלורליזם". למרות שייכותם של מונחים אלה למשפחה אחת, אין הם זהים אלא מבטאים תכנים שונים.

האומנם עקרון הסובלנות מוכר בעולמה של תורת ישראל?¹⁶ ואם כן, מהם גבולותיו? דברים לא מעטים נכתבו בעניין זה, ובהקשרים שונים,¹⁷ ולא נאריך בהם כאן. כהרבה סוגיות אחרות כבודות משקל במשפט העברי, גם התשובה לשאלה זו מורכבת ביותר. בעולמה של תורה ניתן למצוא מקורות ותיאורים המדברים בשבח הסובלנות ומאדירים את ערכה. לצד זאת, יש גם לא מעט מקורות סותרים שמהם עולה גישה שונה לחלוטין, עיקשת ובלתי מתפשרת, המצמיחה כל ניסיון "לחרוג מן השורה", גם כאשר החריג מבקש להחמיר על עצמו ולא לכפות אחרים לנהוג בנהוגו המחמירים.

4. על החומרות בעולמה של הלכה

גם התומכים בקיום ההפרדה בקווי התחבורה הציבורית, כמו רחל וזנר, מודים שהצורך בסובלנות במקרה דנן אינו כלפי נורמה המצויה ב"גרעין הקשה" של ההלכה, אלא בנורמה השייכת למעטפת הרחבה יותר של "נוהגי הצניעות", שהם מן הדברים ש"אין להם שיעור". מה שהיה מותר אתמול אסור היום, ומה שנראה בעבר כ"חומרה בעלמא", שרק "קדושי עליון" ו"טהורים" נוהגים בה בצנעה, הפך בהווה לנוהג השולט, וכל מי שאינו מתיישר לפיו נתפס כ"פורץ גדר אשר ישכנו נחש".

כשהיה הרב אריה בינה, ראש ישיבת "נתיב מאיר", רואה אחד מתלמידיו, ממרחק מאה מטר, כשציציתו בחוץ, היה מרים את ידו הימנית בתנועת ייאוש, ומרעים לעברו בקולו: "נו, תכניס לזה".

ר' אריה הכיר היטב את דברי ה"משנה ברורה", המפציר ביראי שמים שיילכו כשציציתיהם בחוץ. אך הוא סבר, כמורשת רבותיו, שילד צעיר, שחלב בית המדרש עדיין טרי על שפתיו וטרם הספיק ללמוד מסכת גמרא אחת או שתיים על-פה, אינו רשאי להתייהר כאחד ה"גדולים" ולהתגאות בפני כול בצדקותו. "רבותי הגדולים בליטא" (וביניהם הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי, בעל ה"אחייעזר", הרב שמעון שקופ, בעל ה"שערי יושר", והרב חנוך אייגעש, בעל ה"מרחשת") "לא התהדרו בציציותיהם", אמר, "וגם לנו ראוי להתהדר במידה מסוימת של ענווה וצניעות".

16 לדעת מיכאל הרסגור, "הסובלנות שעליה אנו מדברים היא המצאת המערב... אין בתרבויות הלא מערביות כל ניסיון לחדד את היסודות התיאורטיים של הסובלנות הצומחת ממושג השוויון האנושי"; מיכאל הרסגור, 'על הסובלנות - הערות היסטוריות', מוסר והשכל (לעיל, הערה 7), עמ' 61; והשוו לנאמר אצל נחושטן (לעיל, הערה 6), עמ' 8, והערה 7 שם. כפי שנראה להלן, דומה בעינינו כי אמירתו של הרסגור גורפת מדי ואין בה כדי לשקף את תפיסת הסובלנות במורשת ישראל.

17 ראו ליבוביץ (לעיל, הערה 7); אביעזר רביצקי, 'שאלת הסובלנות במסורת היהודית: בין פלורליזם לפטרנליזם', זאב ספראי ואבי שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל, תל אביב 1997, עמ' 396 [=אביעזר רביצקי, חירות על הלוחות: קולות אחרים של המחשבה הדתית, תל אביב תשנ"ט, עמ' 119]; אביעזר רביצקי, 'סובלנות', אסא כשר ואהרון נמדר (עורכים), מידות ורגשות, רמת גן תשנ"ה, עמ' 195-224. לעניין הסובלנות כבסיס לתורת חופש הביטוי בעולמה של תורת ישראל, ראו: אבי שגיא, אלו ואלו - משמעותו של השיח ההלכתי: עיון בספרות ישראל, תל אביב 1996, עמ' 190-192; אביעד הכהן, 'חירות הביטוי, סובלנות ופלורליזם במשפט העברי', חנה עמית, אביעד הכהן וחיים באר (עורכים), מנחה למנחם - קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן, תל אביב תשס"ח, עמ' 45-75.

הוצאת הציציות מחוץ לבגד, שלא לדבר על פתילי התכלת, הייתה זה כבר לחזון נפרץ במחנה. כמוה, כוונון מדויק של "אזימוט" התפילין על הראש באמצעות מראה, שלעתים נמשך יותר מאשר התפילה עצמה (על אף ההלכה שלפיה "מקום יש בראש לשני זוגות תפילין"). גם תפילין דרבנו תם היו לאופנה עונתית. הפסיעות לאחור, בסיום תפילת העמידה, שרק לפני שנים אחדות היו נעשות בצעדים קטנטנים, מדודים, היו לפסיעות עוג מלך הבשן. בקצב הזה, בתי הכנסת יצטרכו להפוך לאצטדיונים רחבי ידיים, כדי להכיל את כל הפוסעים אחורנית בלי שידרכו איש על רעהו. נישוק מזוזות סדרתי היה כבר לנורמה מקובלת (ואף זו תופעה שלא ראינוה אצל גדולי תורה אך לפני עשור או שניים), וכמותו בליסה גסה של "שיעורים". גם "טלית קטן" (קטן!) בגודל של פלג אוהל פלוגתי, רצוי מצמר רחלים, הנשרכת על גבי הקרקע, אינה עוד בגדר "בל יראה".

הידור במצוות הוא דבר מבורך. דקדוק בכל פרט ופרט גם הוא מאושיית ההלכה. אך כאשר הם מכניסים מתח מופרז בעבודת ה',¹⁸ וכאשר החומרה הופכת להיות עיקר והעיקר – טפל, משהו משתבש. ואין צריך לומר, שמתוך הידור במצוות שבין אדם למקום מגיעים לא אחת לידי זלזול במצוות שבין אדם לחברו.

הקו שמבדיל בין "הידור מצווה", שחכמים העלוהו על נס, לבין "חומרה", שלא אחת זכתה לגינוי חריף מפי חכמי ההלכה, הוא לעתים דק מן הדק. עם התרבותן של ה"חומרות" זכה גם העיון במניעים להן וביחס אליהן לפריחה רבה בעשורים האחרונים.¹⁹

המחמירים נוטים לא אחת לזלזל ולבטל "כעפרא דארעא" את חבריהם שאינם נוהגים כמותם, וכל מי שאינו עומד ברף הגבוה שנקבע על ידם, בדין או שלא כדין, הופך בעיניהם לאפיקורוס נטול יראת שמים. ולוואי והיו הכול מחמירים באיסורי הלבנת פנים ולשון הרע, הונאת הרע, זלזול הורים והתכבדות בקלון חברים כפי שהם מהדרים בציצית ובאתרוג. לדוגמא בעלמא: באחת השבתות נזרקו סוכריות, כמנהג, על חתן בר-מצווה בסיום ה"מפטיר". זאטוט בן שבע שנקלע למקום העלה בידו שלל סוכריות, אך משראה את חותמת (וליתר דיוק, חותמות) הכשרות המוטבעות עליהן, זרק אותן במיאוס ואמר: "זה 'טרייף', לא כשר. אנחנו אוכלים רק 'שאר'יס' [בד' צ' "שארית ישראל"]".

כאמור לעיל, החומרות הן מן הדברים שאין להם שיעור, וכל המרבה בהן – משוכח בעיני חבריו. כמה וכמה מידות מנו חכמים בחומרות: יש מהן שיש בהן טעם וריח,

18 ראו לעניין זה הערתו החינוכית החשובה של הרב עמיטל: "למרות חשיבות גורם המתח בחיים, יש להיזהר ממתח מופרז בעבודת ה' מתוך עצבנות יתר. כשם שבכל תחום בחיים הפרזה נתפסת כמזרז, כך גם בקיום מצוות, וזאת בניגוד לתפיסה רווחת, המזהה הקפדה יתרה עם יראת שמים. ב'שמונה פרקים' (פרק רביעי) עומד הרמב"ם על כך שהמטרה היא להגיע לכך שהאדם במידותיו ינהג בדרך המיצוע בקלות, ולא שכל חייו יצטרך להילחם עם יצרו. עודף חשש עלול להביא לידי שיתוק מוחלט, וגם כאן צריך למצוא את האיזון הנכון", הרב יהודה עמיטל, 'מתח ושלווה בעבודת השם', הנ"ל, והארץ נתן לבני אדם: פרקי הגות וחינוך, ערך הרב אמנון בזק, אלון שבות תשס"ה, עמ' 88.

19 ראו לדוגמא מאמרי: אביעד הכהן, 'חומרות וקולות בעולמה של הלכה', מחניים, 5 (תשנ"ג), עמ' 103-90; בנימין בראון, 'החמרה: חמישה טיפוסים מן העת החדשה', עיוני הלכה ומשפט, כ-כא (תשס"א), עמ' 123-237. ראו לאחרונה גם חיבורו הגדול, החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים תשע"א; דן סתר, דרכי נועם, ירושלים תש"ע.

ויש מהן שאין בהן לא טעם ולא ריח. וכבר אמרו חכמים הראשונים: "לא כל הרוצה ליטול את השם ייטול". ואף הם הוסיפו, שמקצת אותם "חסידים" בעיני עצמם, הרי הם חסידים שוטים ובכלל "מבלי עולם" (או "מכלי עולם") המה (משנה סוטה ג, ד). וכך סיפר הרב יהודה עמיטל ז"ל, ראש ישיבת "הר עציון": "אני שומע על ישיבות הסדר שבהן נוהגים הבחורים להניח תפילין גם בתפילת המנחה. תפילין מוסיפות קדושה. מבחינה הלכתית אין בכך יוהרה או פגם. להפך. אני, מכל מקום, שייך לדור אחר. זכיתי להתפלל עם גדולי ישראל. עם ר' שלמה זלמן אויערבך, ועם הרב יצחק יעקב וייס בעל ה'מנחת יצחק', ועם ר' איסר זלמן מלצר, ועם ר' אהרן קוטלר, ומימי לא ראיתי שהם מתפללים מנחה עם תפילין. לא היה עולה על דעת איש להניח תפילין בתפילת מנחה כשגדולי ישראל אינם נוהגים לעשות כן", והוסיף: "פעם שאל אותי תלמיד, מדוע איני נוהג בחומרה מסוימת, שעליה אמר ה'משנה ברורה' שראוי לירא שמים להחמיר. השבתי לו: 'כשאתה קורא ב'משנה ברורה' פנייה לירא שמים, אתה משוכנע שהכוונה אליך. לי אין יומרות כאלו. נאמר שירא שמים ראוי שיחמיר, אך לא נאמר שהחמרה מביאה לידי ראת שמים!"²⁰

פעם היה מספיק קורס מבוא קצרצר לדיני חומרות. היום, גם ארבעה סמינרים רב-שנתיים לא יספיקו.²¹ לפני שנים, היה מי שאמר שבקהילות חרדיות מסוימות מקפידים לא להחזיק במקרר כרוב וכרובית ביחד, משום איסור "ייחוד". לנוכח המוטציות המהירות בעולמה של הלכה, הבדיחה של אמש עלולה להיות המציאות של מחר. לענייננו ובענייננו, נבקש להאיר את עקרון הסובלנות מזווית מצומצמת ובהקשר של הסוגיה הספציפית שלפנינו: הנהגת "קווי מהדרין" בתחבורה הציבורית. האם קיומה של הפרדה כזו, שלכולי עלמא אינו מעיקר הדין אלא חומרה בעלמא, ראוי לתמיכה או לגינוי?

עיון בתורת החומרות במשנתם של חכמים מלמד שיש מהן כאלה שזכו לגינוי חריף מפיהם. על אף שהנוהג לפיהן נקרא "חסיד", ראוהו חכמים כ"חסיד שוטה", שהוא בכלל אותם אלה ש"מבלים עולם" או "מכלים עולם".²² וכמה חריפים הם דברי הרמב"ם בפירושו למשנה זו:

חסיד שוטה, אמרו בתלמוד שענינו ההגזמה בזהירות ובדקדוק עד שנמאס בעיני בני אדם, ועושה מעשים שאינו חייב בהם, וכאלו אמר שוטה בחסידותו.

20 ראו גם תיאורו המלכב: "באידיש יש ביטוי - 'פרומקייט', שמשמעותו הכללית היא תחושת כבוד והקפדה יתרה. הן בחסידות והן בתנועת המוסר יש שראו בכך ערך חשוב, ויש שהסתייגו מאוד, כמו בסלובודקה ובקוצק. המאפיינים השליליים של ה'פרומקייט' הם בדרך כלל דגש על "סדר מרע" יותר מאשר על "עשה טוב", וכן קפדנות בעיקר כלפי אחרים. לעתים, ריאת החטא מביאה לידי פסיביות - פחד מלנקוף אצבע, המביא לקיפאון ביצירה ולזהירות מכל התמודדות משמעותית. כך, מתוך ריאת שמים, כביכול, ניתן להגיע להתבטלות, וממנה לבטלנות מוחלטת. סבתי, הי"ד, הייתה צדקת גדולה בעלת אמונה תמימה. זכורני, שמדי בוקר כשהתעוררתי משנתי, הייתי מוצא את נעליי מצוחצחות. סבתי אמרה, שהיות שאני לומד תורה, מן הראוי שהיא תסייע לפחות בצחצוח הנעליים. עם זאת, היא הייתה רגילה לצטט אמרה, ש'פרום' זה ראשי תיבות (באידיש): 'פיל רשעות ווייניג מצוות' (= הרבה רשעות ומעט מצוות)..."; הרב יהודה עמיטל, 'משמעותה של ריאת שמים בדורנו', והארץ נתן לבני אדם (לעיל, הערה 18), עמ' 23.

21 על העיות שחל בשויו המשקל ההלכתי בדורות האחרונים, ראו: Chaim Soloveitchik, 'Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy', *Tradition*, 28(1994), pp. 64-130; ראו גם אביעד הכהן, 'טרגדיה הלכתית', דעות, 31 (אדר תשס"ז), עמ' 4-9.

22 משנה סוטה ג, ד.

ואמרו בגמרא שבת ירושלמי כל מי שהוא פטור מדבר ועושהו נקרא הדיוט... וכל הששה מגונים, שהם מוסיפין על מה שהם חייבים ומגזימים בחיצוניותם כדי לגנוב דעת הבריות,²³ ולפיכך נתגנו בגלל שהם מוסיפים וממאיסים בזה את התורה ולפיכך אמרו מכות פרושים. ואמרו מכלי עולם או מבלי עולם, שדברים אלו מפסידים מציאות האדם.

במישור ההלכתי, יש מקום להרהר גם האם בהוספה אינסופית של איסורי צניעות חדשים מקרוב באו, לא שערום אבותינו, אין משום הוספת "גזרה לגזרה", שעלולה לעלות כדי הפרת ציוויה של תורה "לא תוסיפו", ועומדת בניגוד לצו התורה "ושמרתם את משמרת" – עשו משמרת, כלומר גזרה, "למשמרת" – לתורת, ולא משמרת למשמרת, שלא יעשו גזרה לגזרה.²⁴

דוגמא ליחס השלילי כלפי חומרות מעין אלה, אפילו כשהן נוהגות בתלמידי חכמים מופלגים (וקל וחומר בהדיוטות!), מצויה במקור שהביא הרמב"ם מן התלמוד הירושלמי: "דלמא ר' יסא ור' שמואל בר רב יצחק הוו יתבין אכלין בחדא מן אילין כנישתא עלייתא. אתת עונתה דצלותא, וקם ר' שמואל בר רב יצחק מצלייא. אמר ליה רבי מיישא: לא כן אלפן רבנו, אם התחילו אין מפסיקין? ותני חזקיה: כל מי שהוא פטור מדבר ועושהו נקרא הדיוט".²⁵ [מעשה שישבו ר' יסא ורב שמואל בר רב יצחק והיו סועדים בבאהד מבתי הכנסת העליונים, הגיע זמן תפילה, וקם ר' שמואל להתפלל. אמר לו רבי מיישא: לא כך למדנו רבנו, שאם התחילו (לאכול) אין מפסיקים (לתפילה)?]

קיצורו של דבר: לא כל הרוצה ליטול את השם ייטול, ולא כל המחמיר משוכח. והוסיפו ואמרו חכמים²⁶ "לא דייך מה שאסרה תורה, אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים?".

5. מן הכלל אל הפרט: קווי המהדרין כמקרה מבחן

לצד ההידור במצוות הצניעות (אם אמנם יש בזה משום "הידור מצווה"), השתת חובה על הפרדה באוטובוסים עלולה להביא בכנפיה גם כמה מן הרעות החולות שמנו חכמים בחומרות.

ראשית, טמון בה חשש גדול של "חומרא דאתי לידי קולא".²⁷ המציאות מלמדת שרוב העיסוק בענייני צניעות, לעתים עד כדי אובססיה של ממש, עלול להביא עמו

23 מדברי הרמב"ם עולה שעיקר הגנות נתלה בכוננת העושה "לגנוב דעת הבריות", אך ממקורות אחרים עולה שגם ללא גורם זה, עצם הפוטנציאל שיש במעשה החמרה ל"גנבת דעת הבריות", גם ללא כוננת העושה, יוצר את הממד השלילי שבו.

24 רש"י, ביצה ב ע"ב, ד"ה 'והתניא'.

25 ירושלמי, ברכות ב, ט (ה, ע"ד).

26 וראו רמב"ם, משנה תורה, הלכות דעות, ג, א.

27 בעניין זה ראו דבריו של הרב עמיטל: "עיקר חשבון הנפש צריך להיעשות במצוות שבין אדם לחברו. אמש היה "פקק" בדרך מהגוש לירושלים. מכונית ובה יהודי מזוקן ביקשה לעקוף אותנו. "מה יש, אתה נוסע לבית חולים?" – "לא, אני ממהר ל'מעריב'". על כך זועק ה'מסילת ישראל' חמס כאשר הוא קובע שאין הבדל בין גזל ממון לבין גזל זמן. לעשות מצווה על חשבון גזל זמנו של האחר – אין זו ראת שמים. רגישות פירושה ליטול ידיים בקצת פחות מים על מנת שהמנקה לא תצטרך לסחוב דלי

דווקא חוסר צניעות. בעבר היו הלכות אלה נידונות בחדרי חדרים, ”שהצנעה יפה להן”. ואילו כיום, דווקא העלאתן על ראש שמחתנו והדין הנרחב בהן בפומבי, הם כשלעצמם מבטאים לא אחת חוסר צניעות. זאת ועוד: כשם ששייבה ”משוחררת” של גברים בצוותא (כגון במהלך השירות הצבאי, בשירות המילואים או בשיחות בטלות בבית המדרש) מביאה עמה לא אחת מצבור של עברות רכילות ולשון הרע, הרי, כפי שרמזה ווזנר, דווקא שייבתן ה”משוחררת” של הנשים בירכתי האוטובוס עלולה להביא עמה אותה תופעה, ונמצא שכרה יוצא בהפסדה.²⁸ כפי שהמציאות מלמדת, ההקפדה היתרה על ההפרדה והרצון לאוכפה עלולים להביא בנקל גם לפגיעה בכבוד נשים שאינן מסכימות לעבור לחלקו האחורי של האוטובוס, להלבנת פניהן ולחילול השם, שהם ”לכולי עלמא” איסורים גדולים וחמורים מאלה הכרוכים בשייבה מעורבת באוטובוס שאין עמה ”קרבה” יתרה.

שנית: ההידור היתר בהלכות צניעות עלול להביא אדם לידי ”יוהרה”, גאווה שלא במקומה, שעליה הזהירו חכמים ביותר את המבקשים להחמיר.²⁹

שלישית: בהנהגת הנורמה המחמירה כנוהג רווח יש משום הוצאת לעז הן על הראשונים,³⁰ שלא נהגו בה, והן על כל אותם רבים בימינו שאינם נוהגים בה, משל הם ”הוודים סוג ב’”, שאינם מדקדקים במצוות. אם כך על דרך הכלל, מקל וחומר כאשר אי-קיום הנורמה המחמירה הופך להיות המבחן להתאמתו של ילד למוסד חינוכי. המציאות מלמדת שבמוסדות חינוך לא מעטים בעולם החרדי, די בכך שאחד מבני המשפחה – לא התלמיד עצמו – אינו נוהג בנוהג המחמיר, כדי למנוע את קבלתו של התלמיד לאותו מוסד חינוכי.³¹

לנוכח הדברים האמורים, יש מקום לשוב ולבחון את שאלת היסוד: האם קווי המהדרין במתכונתם הנוכחית מקיימים את העקרונות שנזכרו לעיל וראויים לנקיטת גישה סובלנית כלפיהם?

לצורך הנוחות בלבד, נכנה את דורשי ההפרדה ”חרדים” ואת מתנגדי ההפרדה ”לא חרדיים”, הגם שאין זה ברור כלל ועיקר שהנהגת נורמת הפרדה תוך פגיעה בכבודן של נשים אכן משקפת ”חרדיות” יתרה לדבר ה’, ושבקרוב הציבור החרדי גופו קיים רוב לתומכי ההפרדה.³²

על פני הדברים קיימת חשיבות רבה, ערכית ופרגמטית כאחד, לנקיטת עמדה סובלנית כלפי רצון החרדים להפעיל ”קווי מהדרין” ולנסוע רק בהם. במישור הערכי,

מים כבדים לנקות את כל הכלוך שנגרם על ידי כך על הרצפה. וכי יכול אתה לעסוק בשלך, במידת חסירות של נטילת ידיים על חשבונה של אותה ’עלובה?’; הרב עמיטל, ’הלא זה צום אבחרהו’, עלון בוגרים, י (תשנ”ז), עמ’ 113.

28 למותר להדגיש שחשש זה עלול להתגשם גם בשייבתם של גברים ונשים יחד בחלקו הקדמי של האוטובוס, אך הרגשת ה”שחרור” שמתארת ווזנר עלולה להעצימו ולהרחיבו.

29 ראו הכהן, חומרות (לעיל, הערה 19), עמ’ 95.

30 על מרכיב זה בעולמה של הלכה, ראו: אליאב שוחטמן, ’החשש להוצאת לעז על הראשונים כשיקול בפסיקת ההלכה’, בר אילן, יח-יט (תשמ”א), עמ’ 170-195; הכהן, חומרות (לעיל, הערה 19), עמ’ 96.

31 ראו לדוגמא פרשת ”נוער כהלכה”, לעיל, הערה 5.

32 המציאות מלמדת שבמשך עשרות שנים נסעו בני הקהילה החרדית באוטובוסים מעורבים, באין פוצה פה ומצפצף. העובדה שכיום מעטים הם הקולות הנשמעים בתוכם נגד הפרדה זו אינה מלמדת בהכרח שרובם אכן תומכים ברעיון ההפרדה, מכיוון שכמו במקרים אחרים, גם כאן הקולות הקיצוניים משליטים לא פעם את מוראם על רוב הציבור, וזה אינו מעז להביע את דעתו האמיתית בפומבי.

נקיטת יחס סובלני כלפי קיומם של קווי הפרדה עולה בקנה אחד עם עקרון ה"כבוד" שיש וראוי להעניק ל"אחר" ועם עקרון כיבוד ה"אוטונומיה של הפרט".

יתר על כן: קיומה של פרקטיקה כזו עשוי להציף שוב וביתר עוצמה את שאלת מקום האישה ומעמדה בחברה הישראלית בכלל, ובחברה החרדית בפרט, ולתרום לליבון ה"אמת" בהקשר זה.

לעומת זאת, מניעת אפשרות זו עלולה לפגוע בחירות התנועה ובחופש הדת של אותם תושבים שמטעמי צניעות יימנעו מלנסוע באוטובוסים אם יישארו מעורבים.

במקרים קיצוניים היא עלולה להכביד גם על חופש העיסוק שלהם.³³

יתר על כן: הנזק שבהטלת איסור על קיום הפרדה באוטובוסים עלול להיות רב מתועלתו. לנוכח מגמות הקצנה שונות בציבור החרדי, הדבר עלול להביא להטלת איסור דתי-הילתי על נשים חרדיות לנסוע באוטובוסים בכלל.³⁴

מנגד, מניעת נשים מלעלות ולהתיישב בחלקו הקדמי של האוטובוס, והפרדתן המגדרית, עלולים לפגוע בכבודן, בחירותן ובחופש התנועה שלהן. כך לגבי נשים חרדיות, וכך לגבי נשים לא-חרדיות המבקשות לעשות שימוש בתחבורה הציבורית העוברת בשכונות אלה.

6. מי כאן ה"נפגע"?

תומכי ההפרדה רואים באילוצם לנסוע בחברת נשים "כפייה אנטי-דתית" ופגיעה בחירותם, פגיעה באוטונומיה שלהם לנהוג לפי אורחות חייהם ודיני הצניעות המקובלים עליהם, ופגיעה ברגשותיהם.

מצד שני, אפשר שבמקביל גם הנוסעות הלא-חרדיות, שנדרשות-נאלצות לשבת בחלקו האחורי של האוטובוס כשהן מודרות משיבה בחברת גברים, הן הנפגעות, ואולי אף הנפגעות העיקריות בהיותן – פעמים רבות – "מיעוט" בקרב יושבי האוטובוס. לפי הגדרתו של נחושטן, "התנהגות סובלנית משמעה 'אי פגיעה באחר'", מונח שמשמעותו רחבה מזו של המונח "נזק". במסגרת שיח הסובלנות, "פגיעה" כוללת כל התנהגות שלילית כלפי האחר. הפגיעה יכולה להיות רגשית, נפשית, פיזית, כלכלית וכדומה. ההתנהגות הפוגעת עשויה להתבטא בגינוי של האחר, בהעלבתו, בהדרה פיזית או תרבותית שלו, בהפלייתו, בהימנעות מנוכחותו, בפגיעה פיזית בו וכדומה. "התנהגות סובלנית משמעה הימנעות מפגיעה באחר ללא קשר לסוג הפגיעה ולמידתה".³⁵

ה"פגיעה" עשויה להימדד על פי מבחן "אובייקטיבי", לפי מידת הפגיעות של "האדם הסביר", או לפי מבחן "סובייקטיבי", לפי מידת הפגיעות של הנוסעת הספציפית שחשה מושפלת כאשר נדרשה לעלות מהדלת האחורית ולהיות מודרת מהשיבה בצוותא עם בני המין האחר.

33 בהיעדר אמצעי תחבורה שיאפשר להם להגיע למקום העבודה בלי להיכשל ב"מראות אטורים".

34 עד כמה שהדבר נראה רחוק מבחינה מציאותית, בשנים האחרונות התברר פעם אחר פעם שחלומות הבלהות של אמש עלולים להיות המציאות של מחר.

35 נחושטן (לעיל, הערה 8), עמ' 17.

כוונת הפוגע אינה מעלה ואינה מורידה, אלא “פגיעותה” של האישה. ייתכן שהפוגע אינו מתכוון כלל להדיר את הנוסעת, ולהפך: הוא מתכוון בכך “לזכותה” בחיי העולם הבא ולהאדיר את כבודה, מעין “כל כבודה בת מלך פנימה”. אך כל זה אינו רלוונטי, אם האישה נפגעה: התוצאה קובעת, לא הכוונה.

בהקשר זה, דומה ששני הצדדים אינם “מתכוונים לפגוע”³⁶: הנשים היושבות בקדמת האוטובוס אינן עושות כן מתוך רצון וכוונה לפגוע בחרדים. סביר להניח שאלה אינם עומדים כלל בראש מעייניהן. הן יושבות בקדמת האוטובוס כי זה מנהגן גם בסביבה שאינה חרדית, או בשל רצונן לשבת בחברת בני המין האחר ולנהל עמם שיחה. מצד שני, החרדים התובעים מהנשים כי יעברו לחלק האחורי אינם עושים זאת מתוך רצון וכוונה לפגוע בהן, אלא מתוך רצונם שלהם לממש את מה שנראה בעיניהם כגדרי הצניעות המקובלים והרצויים.³⁷

יתר על כן. כפי שמציין נחושתן,³⁸ לעניין הסובלנות מצבו של הנפגע מורע אם נאסר עליו לעשות דבר מה שהוא חפץ בו, או אם נכפה עליו לעשות דבר שהוא אינו חפץ בו.

בהקשר דנן, דומה שאיש לא יטען כי כופים על מישהו מהנוסעים החרדים לשבת ליד נשים או לעלות לאוטובוס שאינו מופרד מגדרית.³⁹

7. פתרונות אפשריים

יישום המבחנים שהוצעו לעיל עשוי להעלות מספר פתרונות:

1. הפתרון הקיצוני: אין לגלות כל סובלנות כלפי החרדים ה“קיצוניים”, ולפיכך אין לאפשר הפרדה מכל סוג. או לצד שני: הציבור החרדי אינו נדרש לגלות כל סובלנות⁴⁰ כלפי הנשים המבקרות בשכונותיו או הנוסעות בקווי האוטובוס

36 כן, כמובן, על דרך הכלל. בשוליים ייתכן שיהיו גורמים קיצוניים משני הצדדים, התומכים בהפרדה או מתנגדים לה מתוך “התנגדות לשמה”, שתכליתה לעורר פרובוקציות.

37 סוגיה דומה עלתה בפרשת רצונן של “נשות הכותל” להתפלל, כשהן עטויות בטלית ותפילין, ברחבת הכותל המערבי. ראו: דנג”ץ 4128/00 מנכ”ל משרד ראה”מ נ’ הופמן, פ”ד (נז) 289 (2003); וראו עוד לעניין זה: רות גביוון, ‘על זכויות אדם וסדרי תפילה בכותל’, מסכת, א (תשס”ב), עמ’ 161-193; נחושתן (לעיל, הערה 8), עמ’ 38-40.

38 שם, עמ’ 18.

39 במקרה דומה העיר שופט בית המשפט בארה”ב, אגב דיון בחוקיות קווי הפרדה המונהגים בשכונות חרדיות (כגון מאנסי), כי “מי שהדבר מפריע לו יכול ללכת ברגל או לנסוע במונית ואינו חייב לנסוע דווקא בתחבורה הציבורית”. למותר לומר שניתן להעלות טענה זו גם ביחס לנשים שאינן חרדיות, אך הדיון חוזר לשאלה “מיהו הנפגע” ומהם עוצמת הפגיעה והיקפה. בעניין זה יש להבחין בין אוטובוס המשרת בעיקר את תושבי השכונות החרדיות לבין אוטובוס בינעירוני.

40 לפי טענה מקובלת, חובת הסובלנות חלה רק על הרוב ה“חזק” כלפי המיעוט ה“חלש”, אך טענה זו אינה בהכרח נכונה (ראו: D. D. Raphael, ‘The Intolerable’, Susan Mendus (ed.), *Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspectives*, Cambridge 1988, pp. 137 [לעיל, הערה 8], עמ’ 24 והערה 31). נוסף על כך, הקביעה מיהו ה“רוב” ומיהו ה“מיעוט” מושפעת ומודרכת מהגדרת הגבולות שלאורם היא נבחנת: במדינה כולה בוודאי שהחרדים הם “מיעוט”, ולפיכך ניתן לטעון שדווקא הם, ולא רוב הציבור החילוני, זכאים ליחס סובלני כלפי מנהגיהם. אך מנגד, ניתן לבחון את הסוגיה כמתייחסת רק למתחם הגאוגרפי של תוככי השכונות החרדיות, ושם דווקא הנוסעות ה“חילוניות” הן המיעוט. לעניין זה ראו גם את אמירתו של השופט ברק: “דרישת הסובלנות מטעם הרוב כלפי המיעוט מן הראוי שתאוזן במדה מסוימת של סובלנות מטעם המיעוט

העוברים דרכן, ולכן אין להתיר כלל נסיעה מעורבת בתחומי השכונות. תפיסה קיצונית זו תסמוך עצמה על כך שהפרדה - או, בהתאם, אי-הפרדה - תגרום לנזק ודאי ולפגיעה ב"אחר" ועל כן יש למונעה כליל.

2. פתרון קיצוני שני: יש לגלות את מלוא הסובלנות כלפי כל נוהג - ואפילו גחמה - שכרוכים בהפרדה, כל עוד מדובר ב"נוהג" מושרש היטב, הרצוי לרוב בני הציבור שעליו הוא מוחל.

הבעיה היא שכמו בדרך כלל, המציאות מורכבת הרבה יותר מן התאוריה, וכל פתרון קיצוני נושא עמו נזק לא קטן לכל אחד מן הצדדים. לפיכך עדיף לנסות ולמצוא פתרון ביניים, שיאפשר קיום בו-זמני, בצוותא חדא, של קווי הפרדה וקווים שבהם לא מתקיימת הפרדה. יעילותו וישימותו של פתרון זה מותנת בכך שאכן יישמר שוויון ממשי בין שתי האפשרויות, וששתיהן תוחלנה באותם תנאים ונסיבות.

במאמרה מביעה רחל ווזנר תמיכה נלהבת בעמדה המדוברת בשבח ההפרדה. עמדה אמיצה זו ראויה לשבח, דווקא בשל היותה בלתי פופולרית בשיח המשפטי-ליברלי-דמוקרטי העוטף אותנו מכל צד, עמדה שעל פניה מצויה "מחוץ לקונצנוס" בשיח זה. אין צריך לומר שיש לכבד את נקודת המבט של הכותבת, גם אם אינה מתיישבת עם דעות אחרות.

אכן, בעוד שבראש המאמר, ובקטעים רבים לאורכו, מתקבל הרושם שתמיכתה בקווי המהדרין היא מוחלטת, עיון מעמיק יותר יגלה שגם היא מפקפקת בכך, ו"אין ולא - רפיא בידה". ולא בכדי. כך, לדוגמא, בחרה ווזנר לנסח את מסקנתה הסופית רק בלשון "שמא": "יתכן והסדרי ההפרדה הינם 'תקינים' מבחינה משפטית וערכית". מצד אחד, היא מגלה את תחושותיה שלה: "אני לכשעצמי סבורה כי קיימת עוצמה רבה בלשבת מאחור. עצם העובדה שהיושבת מאחור רואה את שלפניה, לעומת היושב מלפנים שהינו נראה אך לא רואה, מביאה לתחושות שליטה ועוצמה שאין להמעטיס בהן".

אך מה באשר לתחושותיהן של נשים רבות אחרות - שעמדתן קיבלה ביטוי נרחב בתצהירים שצורפו לעתירה - ולפיהן הישיבה מאחור אינה מעניקה עוצמה אלא חולשה רבה, מביישת את הנשים הנאלצות, בעל כורחן ולא מרצון, לשבת בחלקו האחורי של האוטובוס, וכופה עליהן היפרדות מבני זוגן או ילדיהן בני המין האחר? האומנם הסדרי נסיעה בתחבורה ציבורית - להבדיל מתחבורה פרטית - ניתנים להיקבע, ובעיקר להיכפות, על סמך תחושותיו של נוסע זה או אחר?

יתר על כן, למרות תחושת העוצמה שהיא חשה בישיבה מאחור, מודה ווזנר ובפה מלא: "חשוב להדגיש כי תמיכה בקיום הקווים הנפרדים, היא תמיכה בהסדר וולונטרי, גמיש, שחייב לכלול בתוכו אפשרות, למשל, של ישיבת זוגות או משפחות בצוותא. מעמד ההפרדה חייב להיות ברור ולהתקבע כהסדר שחברה מסוימת רוצה בו כדי לשפר את איכות חייה ותנאי הנסיעה באוטובוסים על פי השקפתה, אך לא יותר מכך. יחס כזה אל ההפרדה יאפשר לקיים אותה בנינוחות וגמישות, שאם לא כן אכן אין לה בעיני זכות קיום".

כלפי הרוב, איזון שיימצא לפי משקלו הסגולי של כל אחד משני הערכים המתנגדים] ע"א 294/91 חברה קדישא גחשא" קהילת ירושלים" נ' קסטנבאום, פ"ד מו(2)507.

במשפט אחרון זה שמטה למעשה וזנר את הקרקע מתחת לסוגיית קווי המהדרין במציאות הישראלית הנוכחית. כל מי שנסע בקווים המדוברים יודע, שגם אם תאורטית הישיבה מאחור היא “ולונטרית”, הרי שהלכה למעשה אין הדבר כך. לא מעט נשים ש”העזו” לעלות לאוטובוסים כאלה וישבו בקדמת האוטובוס, חוו חוויה משפילה של הערות פוגעניות ומעליבות, שלעתים הגיעו לאימים ואלימות פיזית של ממש. קיצורו של דבר: האמירה ההחלטית (“בהחלט לא”) שבה מבקשת וזנר לסכם את מאמרה, ולפיה “הסדר ההפרדה אינו הסדר המשפיל או מבזה את הנשים”, אינה במקומה. היא נכונה ביחס לנשים מסוימות, אך בוודאי אינה נכונה ביחס לנשים אחרות. מכיוון שמדובר בתחבורה ציבורית, אין זה ראוי לכפות את הסדר ההפרדה המגדרית על כלל הנוסעים בה.

דומה שרחל וזנר אינה נותנת תשובה המניחה את הדעת באשר ל”תגובת השרשרת” שעלולה להיות להפרדה כזו.⁴¹ אכן, המשפטנים אוהבים להתהדר בחשש “המדרון החלקלק” ולעשות בו שימוש נרחב, אך בסוגיה שלפנינו לא מדובר בחשש בעלמא אלא במציאות מוכחת.

די לנו אם נעיין בכמה ממסקנות הוועדה הבינמשרדית שישבה על מדוכת קווי ההפרדה במשך חודשים ארוכים:

התמונה שהצטיירה בפני הוועדה היא כי בפועל, במקרים רבים היסוד הוולונטרי של ההסדר אינו נשמר. ישנם גילויי אלימות, מילולית ואף פיזית. במקרים רבים ההסדר נאכף בכוח הזרוע או באימים. (פסקה 23 ד לדו”ח)

הוועדה מוסיפה ומדגישה כי למרות ההנחיות של “ועדת לנגנטל” (הוועדה הקודמת שדנה בסוגיה לפני מספר שנים) לנהגים לא לאכוף את הסדר ההפרדה, “בפועל מתברר כי פעמים רבות פני הדברים שונים בתכלית. במקרים רבים הנהג מודיע לנוסעת המבקשת לעלות לאוטובוס כי עליה להשתמש בדלת האחורית. היו מקרים בהם נהגים הורידו מהאוטובוס נוסעת שנקלעה לוויכוחים עם נוסעים אחרים על רקע ההפרדה, בין השאר מתוך רצון לחדש את הנסיעה באופן הפשוט והמהיר ביותר או מתוך הבנה (מוטעית, יש לומר) כי משמוכתר הקו כ’קו מהדרין’ מן הראוי לכבד את אופיו” (פסקה 25 לדו”ח). הוועדה אף מתייחסת לכך שלא רק הסדר ההפרדה נכפה בקווי המהדרין, אלא אף צורת לבושן של הנוסעות: “בפני הוועדה נשמעו עדויות אודות דרישה ולעיתים אף אלימות, שהופנתה כנגד נשים שביקשו לנסוע בקווי ‘מהדרין’ גם בעניין לבושן, וזאת אף כאשר ביקשו לעלות בדלת האחורית או כאשר היו ישובות כבר בחלקו האחורי של האוטובוס. על פי עדויות אלה, הוצבה דרישה לעיתים גם מצד מפעיל התחבורה או הנהג מטעמו. מקרי האלימות שתוארו, מילולית ופיזית, הופעלו על ידי הנוסעים האחרים ובמקרים אחרים – על ידי גורמים שלישיים, שנהגו כ’משמרות צניעות’, עלו על האוטובוס קודם יציאתו מן התחנה והעירו לנוסעותיו, כתנאי ליציאתו של האוטובוס לדרך...” (סעיף 26 לדו”ח הוועדה).

41 כפי שהדגשנו בראש הדברים, תגובת השרשרת עשויה להשליך לא רק על סוגיית ההפרדה בתחבורה הציבורית אלא גם על סוגיות רחבות הרבה יותר, כגון מעמד האישה בחברה החרדית והסדרת יחסי דת ומדינה.

לאחר שהיא סוקרת את ההתפתחויות שהיו בשטח לאחר ועדת לנגנטל, מסכמת הוועדה את הדברים כך: "ניתן לסכם ולומר כי ההסדר צמח והתרחב ללא הכוונה, בקרה, הערכה או מעורבות משמעותית של משרד התחבורה להעמיד לרשותם קווים התואמים את אורחות חייהם, דבר שבתורו הוביל לניסיונות לאכוף את ההסדר על נוסעים שאינם מצייתים לו. המימד ההתנדבותי של ההסדר כמעט ולא בא לידי ביטוי וככל שבידי הוועדה האפשרות לקבוע זאת – אין הוא מצוי בידיעת חלק ניכר מן הנוסעים החרדים העושים שימוש בקווים והם סבורים כי ההפרדה מחייבת את כלל הנוסעים. הוועדה התרשמה כי האוכלוסייה החרדית התומכת בהסדר ומשתמשת בקווים אלה מתייחסת אל הקווים כקווים של האוכלוסייה החרדית' קרי קווים שאינם חלק ממארג של תחבורה ציבורית אלא שהוצאו ממנו לטובת אוכלוסיה מסוימת" (סעיף 107 לדו"ח).

הנה כי כן, תאוריה לחוד ומציאות לחוד. ההנחה שהסדר זה ייושם רק מרצון ובדרכי נועם, מופרכת מאליה לנוכח המציאות.⁴² מבחינה מעשית, לאו דווקא ערכית-תאורטית, לעניין זה חשיבות רבה ביחס לגילוי הסובלנות כלפי דרישת ההפרדה.

כפי שצוין בראש המאמר, ועל דרך המשל והדוגמא בלבד, נורמות רבות בענייני צניעות שלא היו מקובלות בחברה החרדית לפני יובל שנים היו כיום לנורמה שלטת, שכל הסוטה הימנה – אחת דינו להיות מוקע ומגודה מן המחנה. רחל וזנר עצמה מודה שמדובר בנורמה שלא הייתה קיימת לפני עשר שנים, ושנוסף על ההפרדה המגדרית החלו ה"הוראות" של ועדת הרבנים להתייחס גם ללבושן של הנשים העולות לאוטובוס ולהפעלת רדיו בעת הנסיעה.

אם כנים דברינו, ורחל וזנר עצמה מודה בכך, שלא מדובר ב"גרעין הקשה" של ההלכה אלא בנהגיה של קהילה המשתנים לפי הזמן והמקום,⁴³ הרי שמתן לגיטימציה לקווי הפרדה בתחבורה הציבורית עלול להוביל, ברמה גבוהה של הסתברות לנוכח המגמות השונות בתחום זה, לכפיית נורמות צניעות מחמירות גם בתחומי חיים רבים אחרים. כך, למשל, המגמה להפריד את התורים הקיימים בחנויות, קופת חולים, בנקים וסניפי דואר, כך במרחב הציבורי בהפרדת מדרכות לנשים ולגברים, וכך במישורי חיים שונים: הטלת איסור על מכירת וקריאת עיתונים מסוימים שמשתייכים במובהק לציבור החרדי (כגון ה"שבועונים" העצמאיים, הבלתי ממסדיים, שעל קריאתם כבר הוטלו מספר חרמות), איסור על חבישת פאות ולבישת בגדים מסוימים שעד כה נחשבו

42 ראו גם את מסקנת הוועדה באשר לקיום חלקי של קווי הפרדה וולונטריים: "הכרה מצד המדינה בקווים מסוימים, אף אם ההסדר בהם יוגדר כוולונטרי, יוצרת למעשה ציפייה כי הנוסעים באוטובוס יכבדו את ההסדר ולו משום נימוס ודרך ארץ. בפועל, הכרה זו מעצימה את הדרישה מהנוסעים לכבד את ההסדר. דרישה שכזו יכולה אמנם להיות בקשה אדיבה, אולם קצרה ממנה הדרך, לפנייה תקיפה ואף אלימה לשימוש באוטובוס לפי כל עקרונות ההפרדה, כפי שניסיון העבר וכפי שהדינאמיקה של התרחשויות אלה מלמדת" (פסקה 157 לדו"ח).

43 למרות זאת, במקומות אחרים במאמרה נוטה וזנר לקביעות מוחלטות בנוסח "בבחינת המקרה הספציפי שלנו נראה לי כי אין מקום לספק בדבר היות הנוהג המדובר חלק בלתי נפרד מאורח החיים החרדי" (וזנר, עמ' 119); או "אין מקום לספק בדבר היות הנוהג, למרות היותו חדש, חלק מן התרבות המסוימת" (וזנר, עמ' 121). דומני שיש מקום לערער על קביעה זו ולהרהר אחריה. דווקא בהקשר זה, מרתקת היא עדותה של אותה אישה (האם כשרה היא לעדות?) מ"היישוב הישן", שרחל וזנר מצטטת במאמרה, ולדבריה "כל העסק הוא עניין של עסקנים שמשמעם להם ואין להם מה לעשות בחיים כי העיפו אותם מהישיבה כשהיו צעירים..." (וזנר, עמ' 124).

מותרים לחלוטין, וכיוצא באלה. הקורא לסובלנות יצטרך להגדיר היכן מסתיימים גבולותיה, ומדוע שלא נכיר - בשם ה”רב־תרבותיות” והסובלנות - גם בלגיטימיות של נורמות מחמירות אלה?

כאמור לעיל, כאשר הדברים נעשים ברשות היחיד ומתוך הסכמה, ניתן לגלות כלפיהם סובלנות. לא כן כאשר הם נעשים ברשות הרבים ותוך הפעלת כפייה, לעתים אף באמצעים אלימים.

8. אחרית דבר

כלל גדול אמרו בתורת ישראל: רצונו של אדם - זהו כבודו.

רצונה של אישה לשבת בחלקו האחורי של האוטובוס בחברת בנות מינה בלבד ראוי לכבוד. כך גם רצונה לעטות על גופה שחורים, מכף רגל ועד ראש, כשרק חרך צר גלוי לפני עיניה. כך גם רצונה ללכת במרחק של לפחות מאה מטרים אחרי בעלה, מטעמי צניעות, או במדרכה נפרדת. רצונה של אישה לשהות בעזרת נשים דחוסה, כשהיא מובדלת ומופרשת מכל מה שנעשה בחלל בית הכנסת הנמצא למטה, כשלפניה מסך עבה שבו ”חירי ירי” קטנטנים שאינם מאפשרים התבוננות ממשית בנעשה באולם בית הכנסת, ראוי לכבוד. כך גם רצונה לעמוד בתורים נפרדים ממכולת או ברכישת כרטיסים לרכבת הקלה.⁴⁴ אך כמה דברים אמורים? בארבעה תנאים מרכזיים.

התנאי האחד: שזהו אכן רצונה של האישה ולא רצון שכופה עליה מישהו אחר; התנאי השני: שבעשותה כן אין היא פוגעת בזכויותיהם של אחרים לממש את רצונם שלהם, ואין היא כופה נוהג מחמיר שקיבלה על עצמה על מי שאינו רוצה בו; התנאי השלישי - הנובע מן השני - נטוע בהבחנה שבין רשות היחיד לרשות הרבים. ”ביתו של אדם - מבצרו הוא”. ברשות היחיד רשאי כל אדם לעשות (כמעט) כל אשר לכו חפץ, לפי שאין הוא מפריע לאחרים. לא כן ברשות הרבים. זו נמסרה לציבור כולו, ומשכך, מה ששנוא עליו - אל לו לעשות לחברו. וכפי שאין אדם רוצה שיכפו אותו לשבת במקום מסוים באוטובוס, כך אין הוא רשאי לאסור על אדם אחר לשבת במקום שלבו חפץ. וכפי שאין אדם חרדי רוצה שיכפו עליו לשבת באוטובוס לצד אישה חשופת כתפיים, כך אין הוא יכול לכפות על אישה שתימנע מלשבת בחלקו הקדמי של האוטובוס בחברת בעלה או ילדיה, ותיאלץ לשבת בחלקו האחורי.

והרביעי, והוא אחרון במניין אך לא בחשיבות: תנאי ההדדיות. המבקש את הסובלנות לעצמו, צריך לנהוג בה כלפי האחר. וסובלנות הדדית פירושה לא רק היתר ל”אחר” לנהוג על פי אמונתו ואורח חייו, אלא גם ויתור של ה”אחר” כלפיי. אם כל יחיד בחברה דמוקרטית יבקש לממש את מלוא מאוויו, סופה של החברה שלא תוכל לממש אף את מיעוטם של המאויים. חיי חברה תקינים מבוססים, מטבע הדברים, על ויתור הדדי ועל סובלנות הדדית.⁴⁵

44 ראו לאהרונה: <http://www.ynet.co.il/Ext/Comp/ArticleLayout/CdaArticlePrintPre.view/1,2506,L-4106124,00.html>

45 ע”א 294/91 חברת קדישא גחש”א ”קהילת ירושלים” נ’ קסטנבאום, פ”ד מו(2)520, מפי השופט אהרן ברק.

זאת ועוד: כפי שנאמר בעניין אחד, "הסובלנות איננה צריכה לשמש היתר לפגיעה חמורה ברגשות הדת של הזולת, ואפשר אף לומר, כי פגיעה חמורה ברגשות הדת היא אנטי-תזה של הסובלנות... זו האחרונה נועדה לטיפוח ולקידומו הפוזיטיבי של הביטוי העצמי האנושי ולא לפגיעה ברגשות ולדיכויים. סובלנות הדדית בין אנשים בעלי השקפות, דעות ואמונות שונות הוא תנאי יסוד לקיומה של חברה דמוקרטית חופשית, ופגיעה חמורה ברגשות איננה מתיישבת עמה".⁴⁶ ועוד: "סובלנות אינה סיסמא לצבירת זכויות אלא אמת מידה להענקת זכויות לזולת".⁴⁷

46 מאיר שמגר, בג"צ 806/88 UNIVERSAL CITY STUDIOS נ' המועצה לביקורת סרטים ומחזות, פ"ד מג(2)30.

47 מאיר שמגר, בג"צ 257/89 הופמן נ' הממונה על הכותל המערבי, פ"ד מח(2)354. וראו גם דברי הנשיא ברק: "נוכח נא כולנו כי חיים משותפים אינם הכל או לא כלום; חיים משותפים הם ביטוי לווייתורים הדדיים, המשקפים דו-קיום בחברה רב-גונית; הם מבוססים על התחשבות בדעותיו וברגשותיו של הזולת; הם פרי הכרה כי כדי שנוכל לחיות ביחד, יש להכיר בייחודו של כל אחד מאיתנו, ובכך כי ייחוד זה יוכר רק אם נוכל לחיות ביחד" [בג"צ 953/01 ח"כ מרינה סולודקין ואח' נ' עיריית בית שמש ואח', פ"ד נח(5)595].